

امام یزید بن ہارون سلمی

(۲ : ۲۰۶ھ)

دوسری صدی ہجری کے اوائل میں جن تبع تابعین نے علم و عمل کی نسبت سیرت روشن کیں۔ ان میں ایک امام یزید بن ہارون سلمی بھی تھے جو جملہ علوم اسلامیہ یعنی تفسیر، حدیث، فقہ، اصول فقہ وغیرہ میں مہارت تامہ رکھنے کے ساتھ سیرت کردار کے اعلیٰ مرتبہ پر فائز تھے، ان کے جلالت قدر، حفظ و ضبط، عدالت و تقاہت ذکاوت و فطانت، زہد و ورع سبے نفسی، خشیت الہی، تبحر علمی کا اندازہ ان کے اساتذہ و تلامذہ کی فہرست سے لگایا جاسکتا ہے۔

اساتذہ :

تابعین کرام میں امام یزید بن ہارون سلمی کے اساتذہ میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ (م ۹۲ھ) کے تلمیذ رضید حضرت یحییٰ بن سعید (م ۴۳ھ) اور حضرت سلیمان بن طفال تیمی (م ۴۳ھ) شامل ہیں۔

امام یحییٰ بن سعید (م ۴۳ھ) علمی اعتبار سے اپنے دور کے ممتاز ترین تابعین میں تھے۔ ان کی جلالت علمی پر تمام ائمہ کا اتفاق ہے۔ امام نووی (م ۴۵۰ھ) لکھتے ہیں کہ ان کی توثیق جلالت اور امامت پر سب کا اجماع ہے یہ حافظ شمس الدین ذہبی (م ۴۵۰ھ) نے ان کو امام اور شیخ الاسلام کے القاب سے یاد کیا ہے یہ

۱۵ تہذیب الأسماء ج ۱ ص ۱۵۴، ۱۶ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۱۲۲

امام سلیمان بن طرخال تیسری (۳۳ھ) کا لفظ اے امتیاز زہد و ورع اور ریاضت و عبادت ہے، وہ قائم الیل و صائم الثمار تھے۔ حدیث کے ممتاز ترین حافظ تھے۔ علامہ ابن سعد (۲۳۳ھ) نے انہیں ثقہ اور کثیر الحدیث لکھا ہے یہ حافظ ذہبی (۱۸۴ھ) نے ان کو حافظ، امام اور شیخ الاسلام لکھا ہے یہ

تابع تابعین میں امام یزید بن ہارون کے اساتذہ میں امام شعبہ (۲۰۴ھ) امام سفیان ثوری (۱۷۰ھ) اور امام حماد بن زید (۱۶۹ھ) اور امام حماد بن سلمہ (۱۶۶ھ) زیادہ مشہور ہوئے ہیں۔

امام شعبہ کا شمار کبار تابع تابعین میں ہوتا ہے۔ ان کا سلفہ درس بہت وسیع تھا امام نووی (۴۶۶ھ) لکھتے ہیں۔

وخلایق لا یحصون من کبار الأئمة

ان کے ممتاز تلامذہ کا شمار نہیں کیا جاسکتا۔

اس وقت کے تمام محدثین کرام نے ان کے علم و فضل کا اعتراف کیا ہے۔ امام احمد بن حنبل (۲۴۱ھ) فرماتے تھے کہ علم و حدیث میں امام شعبہ اپنے وقت کے سب سے بڑے عالم تھے یہ امام شعبہ کو یہ شرف حاصل ہے کہ آپ نے سب سے پہلے رواد حدیث پر کلام کیا۔ امام نووی (۴۶۶ھ) لکھتے ہیں۔

أَوَّلُ مَنْ كَلَّمَ فِي الرِّجَالِ شُعْبَةَ وَ يَحْيَى النَّظَّازِ
ثُمَّ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ وَ يَحْيَى بْنُ مَعِينٍ

راویوں پر سب سے پہلے تنقید امام شعبہ کے نام آئے۔ پھر یحییٰ بن القطان نے ان کے بعد امام احمد بن حنبل اور یحییٰ بن معین کے نام آئے۔
محمد سقلانی (۸۵۲ھ) لکھتے ہیں۔

دَهُرٌ أَوَّلُ مَنْ فَتَنَ بِالْعِرَاقِ عَنْ أَمْرِ الْمُحَدِّثِينَ وَ حَبِيبِ

۱۵ شذرات الذهب ج ۱ ص ۴۱۲ - ۱۶ طبقات ابن سعد ج ۴ ص ۱۸

۱۷ تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۱۳۵، ۱۳۶ تہذیب الأسماء ج ۱ ص ۴۴۵

۱۸ تہذیب التہذیب ج ۴ ص ۳۴۵ - ۱۹ تبع تابعین ج ۱ ص ۳۰۹

الصَّعْدَانِيَّةُ وَالْمَعْرُوفِيَّةُ

عراق میں سب سے پہلے امام شعبہ نے عام محدثین اور ضعیف اور تکرار و تکرار کے بارے میں پھان بن شروان کی۔
امام شعبہ نے ۱۱۲ھ میں وفات پائی۔

امام سفیان ثوریؒ زمرہ تبع تابعین کے گل سرسبد تھے، علم و فضل کے لحاظ سے ان کا شمار ائمہ مجتہدین میں ہوتا ہے، جو ایک جدا فقہی مسلک کے بانی تھے، مگر ائمہ اربعہ کے مسلک کے سامنے یہ مسلک زیادہ دن تک زندہ نہ رہ سکا۔ تاہم فقہ حدیث کی تمام کتابوں میں ائمہ اربعہ کے ساتھ سفیان ثوریؒ کے آراء و مجتہدات کا ذکر ملتا ہے۔ یہ امام سفیان ثوریؒ نے کوفہ، بصرہ اور حجاز کے ممتاز اساتذہ سے استفادہ کیا۔
حافظ ابن حجر عسقلانیؒ (م ۸۵۲ھ) لکھتے ہیں۔

وَاسْتَفَادَ مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ وَجَدَّ عَلَيْهِ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ وَطَلَّبَ مِنْ أَهْلِ الْعِجَازِ

ابن کوفہ کی ایک بڑی تعداد سے استفادہ کیا، اسی طرح بصرہ کی ایک بڑی جماعت سے فیض اٹھا یا۔ اور حجاز کے مختلف حلقہ ہائے درس سے بہرہ ور ہوئے۔

امام سفیان ثوریؒ کے علم و فضل، سحر علی، ذکاوت و فطانت، عدالت و ثقافت اور حفظ و ضبط کا ائمہ کرام اور محدثین عظام نے اعتراف کیا ہے۔

علامہ ابن خلکانؒ (م ۶۸۱ھ) لکھتے ہیں کہ

یہ بات زبانوں پر ہے کہ امیر المؤمنین عمر بن خطابؓ اپنے زمانہ میں اس الناس تھے، ان کے بعد حضرت عبداللہ بن عباسؓ اس الناس ہوئے۔
اور ان کے بعد امام شعبہؒ (تابعین میں) اور امام سفیان ثوریؒ (تبع تابعین) میں اس الناس ہوئے۔

۱۔ تہذیب التہذیب، ج ۵ ص ۳۴۵ ۲۔ تبع تابعین، ج ۱ ص ۳۰۹ ۳۔ تہذیب التہذیب، ج ۶ ص ۳۴۳، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲،

امام سفیان ثوریؒ کا شمار ان چھ صاحبِ مذہبِ ائمہ میں ہوتا ہے۔ جو متبوعِ خلاق ہیں۔ امام سفیان ثوریؒ نے ۱۶۱ھ میں بصرہ میں انتقال کیا۔
 حماد بن سلمہؒ (م ۱۶۷ھ) کا شمار ممتاز تبع تابعین میں ہوتا ہے۔ علم و فضل کے ساتھ ان کا خاص امتیاز ان کا زہد و اتقاء اور تند دینِ حدیث ہے، حافظ شمس الدین ذہبیؒ (م ۷۴۸ھ) لکھتے ہیں کہ۔

هُوَ أَوَّلُ مَنْ صَنَّفَ التَّصَانِيفَ مَعَ أَبِي إِبْنِ عَدُوٍّ رَضِيَ اللَّهُ

عَنْ يَرَانِ اشْخَاصٍ فِي سَعْيِهِمْ - جنہوں نے سب سے پہلے سعید بن ابی عروبہ کے ساتھ تصنیف و تالیف میں حصہ لیا۔

حماد بن سلمہ کے فضل و کمال اور علمی تبحر کا اربابِ سیر اور تذکرہ نگاروں نے اعتراف کیا ہے، علامہ عبدالحی بن عماد الجنبلیؒ (م ۸۸۹ھ) فرماتے ہیں۔

كَانَ فَصِيحًا وَ إِمَامًا فِي الْعَرَبِيَّةِ

وہ فصیح بولنے والے اور عربیت کے امام تھے۔

حافظ ابن حجر عسقلانیؒ (م ۸۵۲ھ) لکھتے ہیں کہ۔

جس شخص کو حماد بن سلمہ کی برائی کرتے ہوئے دیکھو اس کے اسلام کو

مشتبہ سمجھو۔

حافظ شمس الدین ذہبیؒ (م ۷۴۸ھ) نے تذکرۃ الحفاظ میں امام حبانؒ (م ۲۵۵ھ)

کا یہ قول نقل کیا ہے کہ۔

حماد بن سلمہ کا شمار مستجاب الدعوات عابدین میں ہوتا ہے وہ اپنے

زمانے کے قرآن میں فضل و کمال، دین و عبادت میں ممتاز تھے۔

سنت کے سخت پابند اور اہل بدعت کے اثرات کو ختم کرنے میں انتہائی

کوشاں تھے۔

۱۔ تہذیب الأسماء ج ۱ ص ۲۲۳، ۲۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۱۸۶،

۳۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۱۸۲، ۴۔ شذرات الذہب ج ۱ ص ۲۶۲،

۵۔ تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۱۵، ۶۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۱۸۳،

حماد بن سلمہ نے ۸۰ سال کی عمر میں ۱۶۷ھ میں بصرہ میں انتقال کیا۔ امام حماد بن زید (دم ۱۷۷ھ) کی امامت فی الحدیث اور جلالتِ شان پر علمائے کرام کا اتفاق ہے۔ بڑے بڑے محدثین کرام ان سے استفادہ کو اپنے لئے باعثِ فخر جانتے تھے۔ امام احمد بن حنبل (دم ۲۴۱ھ) ان کی عظمت و جلالتِ شان کے معترف تھے۔ اور ان کا ذکر بہت تعظیم و تکریم سے کرتے تھے۔

حافظ ذہبی (دم ۳۴۸ھ) ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ۔
هُوَ مِنْ أَيْكَةِ الْمُسْلِمِينَ مِنْ أَهْلِ الدِّينِ هُوَ أَحَبُّ مِنْ حَتَّادِ
ابْنِ سَلَمَةَ لَهُ

وہ مسلمانوں کے امام اور بڑے دین دار ہیں۔ اور مجھے حماد بن سلمہ سے زیادہ پسند اور محبوب ہیں۔

امام یحییٰ بن معین (دم ۲۴۳ھ) فرماتے ہیں کہ۔

اتقان فی الحدیث میں حماد بن زید کے مرتبہ کا کوئی نہیں ہے۔ یہ
رمضان ۱۷۷ھ میں حماد بن زید نے بصرہ میں انتقال کیا۔

مذکورہ بالا سطور میں آپ نے امام یزید بن ہارون کے چند اساتذہ کے علم و فضل اور علمی علو کے مرتبت کی ایک اجمالی جھلک ملاحظہ کی ہے ان منتخب علمائے کرام اور فضلاء سے روزگار سے اکتسابِ شوکر کے امام یزید بن ہارون (اسلمی) پچھک زین آفتاب بن گئے تھے۔

تلاذہ:

امام یزید بن ہارون (اسلمی) کے دبستانِ علم سے جن اساطینِ دہر استفادہ کیا۔
ان میں امام آدم بن ایاس (دم ۲۳۳ھ) امام یحییٰ بن معین (دم ۲۴۳ھ) امام علی بن
مدینی (دم ۲۴۳ھ) امام اسحاق بن راہویہ (دم ۲۴۳ھ) اور امام احمد بن حنبل (دم ۲۴۱ھ)

۱۔ شذرات الذہب ج ۱ ص ۲۶۲ ۲۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۰۶۔

۳۔ تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۱۰، ۱۱۔ ۴۔ العبر فی خبر من غیر خبر ج ۱ ص ۲۷۴،

کے نام قابلِ ذکر ہیں، اور يُعْرِفُ الشَّجَرَةَ بِمُؤَبَّہ کے مصداق ان آئمہ و حفاظِ حدیث میں سے ہر ایک اپنے استاد امام یزید بن ہارون اسلمی کے فضل و کمال اور تبحر علمی کا شاہد ہے۔

حضرت آدم بن ابی ایاس (دم ۲۲۳ھ) علوم قرآن میں مہارتِ تامہ رکھتے تھے۔ حدیث میں ان کا پایہ بہت بلند تھا۔ علمائے کرام نے ان کی ثقاہت و عدالت کا اعتراف کیا ہے۔ تبحر علمی کے ساتھ عمل اور تقویٰ میں بھی کامل تھے۔ اور ان کو علمائے کرام نے کَانَ مِنْ خِيَارِ عِبَادِ اللَّهِ کے لقب سے یاد کیا ہے۔ یہ ان کی زندگی کا ملِ ثبوتِ نبوی کے سانچے میں ڈھلی ہوتی تھی، حافظ ابن حجر عسقلانی (دم ۸۵۲ھ) نے تہذیب التہذیب میں امام خطیب بغدادی (دم ۴۶۳ھ) کا یہ قول نقل کیا ہے۔

كَانَ أَحَدَ عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ -

اور امام ابن جوزی (دم ۵۹۷ھ) نے ان کو وَكَانَ مِنَ الصَّالِحِينَ مُمْتَسِكًا بِالسُّنَّةِ لکھا ہے۔

امام یحییٰ بن معین (دم ۲۲۳ھ) فنِ اسماء الرجال کے صرف امام ہی نہیں۔ بلکہ امام الائمہ تھے۔ امام یحییٰ بن معین کے حالاتِ زندگی ان کے علم و فضل کے علاوہ اس حیثیت سے بھی قابلِ ذکر ہیں، کہ ان کی زندگی اسلامی معاشرہ کی مسادات اور رفعت کا صحیح مرقع ہے، ان کی ساری زندگی علمِ حدیث کی تحصیل میں گزری، امام یحییٰ بن معین کا اصل کارنامہ یہ ہے کہ آپ نے فنِ اسماء الرجال کی بنیاد ڈالی۔ اور حدیث کے خلاف جو فتنہ برپا ہوا تھا اس کا قلع قمع کیا، ان کے اس وصف و کمال اور علم و فضل کی بنا پر تمام معاصر اور آئمہ حدیث ان کی جلالتِ شان کے قائل تھے۔

حافظ ابن حجر (دم ۸۵۲ھ) نے امام احمد بن حنبل (دم ۲۴۱ھ) کا یہ قول نقل کیا ہے کہ جو روایت یحییٰ بن معین کو معلوم نہ ہو۔ اس کی صحت مشکوک ہے۔

حافظ ابن حجر (دم ۸۵۲ھ) نے امام ابو عبیدہ کا یہ قول بھی نقل کیا ہے۔ کہ

۱۔ - ذکرة الحفاظ ج ۱ ص ۲۰۵ ۲۔ تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۳۶۷،

۳۔ ایضاً ج ۱۱ ص ۲۸۶

امام احمد بن حنبلؒ نے علی بن مدینیؒ، ابو بکر بن ابی شیبہؒ اور یحییٰ بن معینؒ پر علمِ غتہ ہو گیا مگر ان چاروں میں یحییٰ بن معینؒ حدیث کی صحیحیت و تقم کو سب سے زیادہ جاننے والے تھے۔

امام یحییٰ بن معینؒ نے ۲۲۳ھ میں مدینہ منورہ میں انتقال کیا۔ اور آپ کو سب سے بڑی سعادت یہ نصیب ہوئی، کہ آپ کا جنازہ اسی تابوت میں اٹھایا گیا۔ جس میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا جسد مبارک اٹھایا گیا تھا، جس وقت آپ کا جنازہ اٹھایا گیا، تو لوگوں کی زبان پر عام طور پر یہ جملہ تھا۔ کہ
یہ اس شخص کا جنازہ ہے جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی احادیث کو کذب بیانی سے بچاتا تھا۔

امام علی بن مدینیؒ (۲۳۲ھ) بھی امام یحییٰ بن معینؒ (۲۴۲ھ) کی طرح جرح و تعدیل کے امام تھے۔ علم و فضل کی وجہ سے ان کا شمار اکابر محدثین میں ہوتا ہے۔ آپ امام سفیان بن عیینہؒ (۲۶۱ھ) کے خاص تلامذہ میں سے تھے اور استاد اپنے شاگرد کے بارے میں فرمایا کرتے تھے کہ

علی بن مدینیؒ حدیث کا مرجع و ماوئی تھے۔

امام محمد بن اسماعیل البخاریؒ (۲۵۶ھ) ان کے ارشد تلامذہ میں سے تھے فرمایا کرتے تھے کہ

میں نے علی بن مدینیؒ کے علاوہ کسی کے سامنے اپنے کو حقیر نہیں سمجھا، بلکہ امام احمد بن حنبلؒ (۲۴۱ھ) ان کا اتنا احترام کرتے تھے، کہ ادب سے ان کا نام نہیں لیتے تھے۔ بلکہ ہمیشہ ان کی کنیت ابو الحسن ہی مخاطب کرتے تھے۔ اور فرمایا کرتے تھے کہ حدیث اور اس کی سندوں اور علتوں سے ان سے زیادہ واقف میں نے نہیں دیکھا۔ امام علی بن مدینیؒ اپنے اخلاق و عادات میں اسلاف کا نمونہ تھے، خطیب بغدادیؒ (۲۶۳ھ) لکھتے ہیں۔

۱۔ تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۲۸۳، ۲۔ الطبقات ج ۱ ص ۱۸۸

۳۔ تہذیب التہذیب ج ۷ ص ۳۵۹، ۴۔ ایضاً ص ۳۵۹، ۵۔ ایضاً ص ۳۵۴

كَانَ النَّاسُ يَكْتُبُونَ قِيَامَهُ وَقُعُودَهُ وَلِبَاسَهُ وَكُلَّ شَيْءٍ وَيَقُولُ
وَيَعْقِلُ

ان کی چال و حال، نشست و برخاست ان کے لباس کی کیفیت وغرض ان کے ہر قول و عمل کو لوگ مسموم سمجھ کر لکھ لیا کرتے تھے۔

ان ہی اوصاف کا ذکر تھا کہ جب تک بغداد میں رہتے، سنت کا چرچا بڑھ جاتا، اور شیعیت کا زور گھٹ جاتا۔ اور جب آپ بصرہ تشریف لے جاتے۔ تو شیعیت کا فتنہ زور پکڑ جاتا۔ امام یحییٰ بن معین دم ۲۳۳ھ فرماتے ہیں۔
وَكَانَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ يَغْنِي إِذَا قَدِمَ عَلَيْنَا أَظْهَرَ الشُّنَّةَ وَإِذَا ذَهَبَ
إِلَى الْبَصْرَةِ أَظْهَرَ الشُّنَّةَ

علی بن مدنی جب بغداد جاتے، تو سنت کا چرچا کیا جاتا تھا اور جب وہ بصرہ چلے جاتے تو شیعیت زور پکڑ جاتی۔

امام علی بن مدینی نے ۲۳۳ھ میں انتقال کیا۔

امام اسحاق بن راہویہ دم ۲۳۸ھ کا شمار ارساطین اُمت میں ہوتا ہے۔ جنہوں نے علوم اسلامیہ یعنی توحید و سنت کی اشاعت میں بے بہا خدمات سر انجام دیں۔
تفسیر قرآن میں ان کو خاص ملکہ حاصل تھا۔

حافظ ابن حجر عسقلانی دم ۸۵۲ھ نے امام ابو حاتم رازی دم ۲۴۳ھ کا یہ قول نقل

کیا ہے کہ

حدیث کے سلسلہ روایت اور الفاظ کا یاد کرنا تفسیر کے مقابلہ میں آسان ہے
ابن راہویہ میں کمال یہ ہے کہ وہ تفسیر کے سلسلہ سند کو بھی یاد کر لیتے ہیں۔
امام یحییٰ بن معین دم ۲۳۳ھ ان کے علم و فضل کے معترف تھے۔

علامہ ابی القاسم علی بن الحسن بن عساکر دم ۳۵۸ھ لکھتے ہیں کہ۔
امام اسحاق بن راہویہ جب امام یحییٰ بن معین کے پاس آتے تو ان کا اس

۱۔ تاریخ بغداد ج ۱۱ ص ۴۶۲، ۲۔ تہذیب التہذیب ج ۴، ص ۳۵۳

۳۔ تاریخ بغداد ج ۱۱ ص ۲۷۳، ۴۔ تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۲۱۸

قدر احترام کرتے، کہ ان کے قریب بیٹھے ہوئے لوگوں کو تعجب ہوتا۔ ایک دن ایک آدمی نے آپ سے دریافت کیا کہ امام اسحاق بن راہویہ عمر میں آپ سے چھوٹے ہیں۔ ان کی اتنی عزت افزائی کیوں کرتے ہیں۔ تو امام یحییٰ بن معین نے فرمایا۔

رِاسْحَاقُ الْكُثْرُ عَلِمَا وَسَيِّدَا اَنَا اَسْنُ وَمَنْدَرُه

اسحاق علم میں مجھ سے بڑے ہیں اور میں عمر میں ان سے بڑا ہوں۔ امام اسحاق بن راہویہ فقہ میں ایک مسلک کے بانی تھے جسے اسحاقیہ کے نام سے پکارا جاتا تھا۔ حافظ ابن کثیر (رحمۃ اللہ علیہ) لکھتے ہیں۔

اسحاق بن راہویہ قَدْ كَانَ اِمَامًا مَلِكِيًّا لَهُ طَائِفَةٌ يُقَلِّدُوْنَهُ وَ يَجْتَنِبُوْنَ هُدُوْنَ عَلِيٍّ مَسْلُكِيْمَه -

اسحاق بن راہویہ امام وقت تھے، ایک گروہ ان کی تقلید کرتا تھا، اور ان کے مسلک کے مطابق مسائل کا استنباط اور اجتہاد کرتا تھا۔

امام اسحاق بن راہویہ نے ۷۷ سال کی عمر میں ۲۳۱ھ میں استقال کیا۔ امام احمد بن حنبل (رحمۃ اللہ علیہ) کی شخصیت محتاج تعارف نہیں، وہ نہ صرف ایک فقہی مسلک کے بانی اور ایک فنیخمسند کے جامع تھے۔ بلکہ اپنے فہم و تدبر، اخلاص عمل صبر و استقلال، زہد و ورع اور تواضع و انکساک کے لحاظ سے بے مثال تھے۔

امام یحییٰ بن معین (رحمۃ اللہ علیہ) فرماتے ہیں۔

مَا رَأَيْتُ مِثْلَ اَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ صَحْبَتُهُ حَسِيْبِيْنَ سَنَةً مَا اَنْتَخَرَّ عَلَيْنَا بِشَيْءٍ مِمَّا كَانَ فِيْهِ مِنَ الصَّلَاحِ وَالْخَيْرِ

میں نے امام احمد بن حنبل جیسا نہیں دیکھا۔ میں پچاس سال ان کے ساتھ رہا انہوں نے کبھی بھی ہمارے سامنے اپنی صلاح و خیر پر فخر نہیں کیا۔

امام احمد بن حنبل نے فتنہ خلقِ قرآن میں جس استقامت اور جرات و حق گوئی کا

۱۔ تاریخ ابن عساکر ج ۲ ص ۴۴۰ ۲۔ اختصار علوم الحدیث ص ۸۹

۳۔ تہذیب التہذیب ج ۱ ص ۲۱۹، ۴۔ حلیۃ الأولیاء ج ۹ ص ۱۸۱۔

اظہار کیا وہ ان کا قابلِ تقلید اسوہ ہے، فتنہ خلقِ قرآن میں ان کی ثابت قدمی کی وجہ سے تمام عالمِ اسلام ان کی شہرت سے معمور تھا۔ اور ہر طرف ان کی تعریف اور دُعا کا غلغلہ تھا۔ ان کی حق گوئی اور استقامت کے بارے میں خطیب بغدادی (م ۳۳۴ھ) لکھتے ہیں۔ کہ امام احمد بن حنبلؒ بجز ان کی استقامت میں نہ مثال تھے، وہ پورے بڑات اور استقامت کے ساتھ تمام وقت غلیظہ من الرشد کے سامنے یہ اعلان کرتے رہے کہ قسم ہے اس ذات کی جس کے سوا کوئی معبود نہیں ہے کہ جو شخص خلقِ قرآن کا قائل ہے۔ وہ کافر ہے یہ۔

امام احمد بن حنبلؒ نے ۷۷۰ھ میں انتقال کیا۔ ان کے جنازہ میں ۸ لاکھ مرد اور ۶۰ ہزار عورتیں شامل تھیں۔ امام یزید بن ہارونؒ اسلمی کے مشہور اساتذہ اور تلامذہ کے منقر حالات آپ نے پڑھے اس سے آپ اندازہ کر سکتے ہیں کہ جس شخص کے اساتذہ اور تلامذہ اپنے علم و فضل، تبحر علمی، عدالت و ثقاہت، زہد پورع اور حفظ و ضبط میں بلند مرتبہ ہیں، وہ خود کس درجہ کے بلند مرتبت ہوں گے۔

امام یزید بن ہارونؒ کا علمی مرتبہ:

امام یزید بن ہارونؒ فقہ میں بھی بلند مقام رکھتے تھے۔ لیکن ان کا اصل طغرائے امتیاز فنِ حدیث تھا۔ اور بلاشبہ اس فن میں وہ ممتاز حیثیت کے حامل تھے۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں ذہانت اور قوتِ حافظہ کی غیر معمولی دولت سے سرفراز کیا تھا۔ اس حیثیت سے وہ اپنے ہم عصروں میں ممتاز تھے۔

امام علی بن مدینی (م ۲۴۴ھ) فرماتے ہیں۔

مَا رَأَيْتُ أَحَدًا أَحْفَظَ مِنَ الصَّغَارِ وَالْكِبَارِ مِنْ يَزِيدِ بْنِ هَارُونَ

۱۔ تاریخ بغداد ج ۱ ص ۳۴۲، الطبقات الشافیہ ج ۱ ص ۲۰۳، و تاریخ ابن خلکان ج ۱ ص ۴۸، ۲۔ تاریخ بغداد ج ۱ ص ۲۳۱،

میں نے صفا اور کبار میں یزید بن ہارون سے زیادہ قوی حافظہ نہیں دیکھا۔
حدیث کے ساتھ فقہ میں بھی کامل عبور رکھتے تھے۔

علم و فضل کے ساتھ زہد و اتقاء اور عبادت و ریاضت کی صفات بھی ان کے اندر بدرجہ اتم موجود تھیں، نماز بہت خشوع و خضوع سے پڑھتے تھے، ان کا شمار ان لوگوں میں ہوتا تھا، جن کی زندگی کا مقصد اور مشن امر بالمعروف و نہی عن المنکر تھا۔ ان کے علم و فضل، زہد و اتقاء اور جذبہ امر بالمعروف کا لوگوں کے دلوں پر اتنا گہرا اثر تھا، کہ خلفائے وقت تک کوئی غلط اقدام کرنے سے ڈرتے تھے۔

حافظ شمس الدین ذہبی (م ۴۷۵ھ) لکھتے ہیں۔

خلق قرآن کے مسئلہ کی ابتداء تو دوسری صدی ہجری کی ابتدا میں ہو چکی تھی۔ معزز کے اثر سے مامون الرشید بھی اس کا قائل ہو گیا تھا۔ اور چاہتا تھا کہ اپنے اس عقیدہ کی تبلیغ و اشاعت کرے۔ لیکن حضرت یزید بن ہارون کے خوف سے اس کے اظہار کی جرأت نہ کر سکا۔ اور ایک دن مامون الرشید نے قاضی یحییٰ بن اکنم سے کہا، "اگر یزید بن ہارون کے مرتبہ اور اثر کا خیال نہ ہوتا۔ (جو لوگوں کی نگاہ میں ان کا ہے) تو میں قرآن کے مخلوق ہونے کا اظہار کر دیتا۔"

امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کا جذبہ عہد صحابہ اور تابعین میں عام تھا، امام یزید بن ہارون اس کا مجسم نمونہ تھے، مامون الرشید جیسا یا جرأت خلیفہ بھی اس بارے میں ان سے خوفزدہ رہتا تھا، ان کی زندگی کا مقصد امر بالمعروف و نہی عن المنکر تھا، لہ۔

امام یزید بن ہارون کی تعلیم و تربیت!

امام یزید بن ہارون نے ابتدائی تعلیم اپنے شہر واسط میں حاصل کی، اس کے بعد تحصیل تعلیم کیلئے دوسرے ممالک کا سفر کیا، جیسا کہ ان کے اساتذہ کی فہرست سے معلوم ہوتا ہے

۱۔ ایضاً ص ۲۴۱، ۲۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۹۲،

۳۔ تاریخ بغداد ج ۱ ص ۳۴۴،